

L'EXPULSIÓ DELS JUEUS, 1492¹

JOAN BADA ELIAS
Universitat de Barcelona

RESUM

Per entendre millor l'expulsió dels jueus dels regnes peninsulars decretada pels reis Isabel I de Castella i Ferran II d'Aragó (1492) és necessari fer un seguiment de la presència dels jueus. S'inicia amb la romanització del territori i les primeres mesures contràries es troben en la legislació de l'Església visigòtica, sobretot en assumir aquesta el regne visigot amb Recared I en el Concili III de Toledo (589). La presència musulmana disminueix la tensió i s'encamina vers la tolerància. La reconquesta comporta, en canvi, el retorn a la legislació antijueva que s'accentua a partir del segle XIV i porta a la creació del Tribunal de la Inquisició per limitar el criptojudaisme, considerat com un perill per al procés d'unitat política. Finalment un conjunt de factors fan que els monarques optin per la unitat religiosa del país i posin els jueus davant l'alternativa de conversió al catolicisme, mitjançant el bateig, o l'exili, la mateixa que s'havia posat també davant els musulmans, després de la caiguda del regne de Granada (1492) i que s'ampliarà un segle després als moriscos (1610).

PARAULES CLAU

Jueus, persecució, visigots, Inquisició, expulsió.

The expulsion of the Jews, 1492

ABSTRACT

To better understand the expulsion of Jews from the peninsular kingdoms decreed by Queen Isabella I of Spain and Ferdinand II of Aragon (1492) it is necessary to track the presence of the jews. It begins with the Romanization of the territory and the first contrary measures are found in the law of the Visigothic Church, especially because it assumes the Visigoth kingdom with Reccared I in the Third Council of Toledo (589). The Muslim presence decreases the tension and heads

1. Conferència realitzada el 5 de novembre de 2008.

towards tolerance. The reconquest involves instead a return to anti-Jewish legislation accentuated since the fourteenth century and leads to the creation of the Tribunal of the Inquisition to limit criptojudaism, considered a danger to the process of political unity. Finally a number of factors make the monarchs opt for the religious unity of the country and give the Jews the alternative of conversion to catholicism, through baptism, or the exile, the same that had been given to Muslims after the fall of the kingdom of Granada (1492), extended a century later to the Moriscos (1610).

KEY WORDS

Jews, persecution, Visighots, Inquisition, expulsion.

FUNDACIÓ DE LES ALJAMES A CATALUNYA

La presència dels jueus a Catalunya està lògicament vinculada a la romanització. Aquesta va començar amb el desembarcament a Empúries, criats pels grecs temorosos dels cartaginesos, sota el comandament d'Escipió (218 abans de Crist). La ciutat de Tarragona va ser un dels punts importants de la presència romana. Escipió la va convertir en centre d'operacions durant la Segona Guerra Púnica contra Cartago Nova (219-201); s'accentuà amb la presència d'August durant tot un any (27 abans de Crist).

Tarragona s'anà convertint en un important nucli urbà, que arribà a tenir una població al voltant de trenta-cinc mil habitants i un port notable en el tràfic marítim entre Roma i Hispània, que, evidentment, englobava els comerciants a més a més de les tropes.

Quan Hispània fou dividida en dues províncies, Tarragona es convertí en la capital administrativa i política de la Citerior, que prengué el nom de Tarraconense. A la ciutat es reunia cada any el «concili provincial», és a dir, la representació dels municipis per expressar, mitjançant la participació en el culte a l'emperador, la seva vinculació a Roma. En l'organització de Dioclecian Tarraconense esdevingué la capital de la diòcesi Tarraconense, que pertanyia a la prefectura de la Gàl·lia, amb Milà com a capital, una de les que formaven part de l'Imperi occidental, amb Roma com a capital.²

2. Vegeu Joan BADA (2003), *Història del Cristianisme a Catalunya*, Vic i Lleida, Eumo i Pagès Editors.

L'aljama tarragonina fou de les més antigues de la península, que arribaren a ser dividit a la Tarraconense: Barcelona, Banyoles, Castelló d'Empúries, Cervera, Girona, Lleida, Manresa, Montblanc, Santa Coloma de Queralt, Solsona, Tàrraga, Tortosa i Vic. En terres de frontera: Fraga, Alcolea de Cinca, Montsó, Tamarit de la Llitera. Segons Caro Baroja, Tarragona era la via de penetració i la seva aljama va ser ben aviat de les nombroses, tot i no estar concentrada sinó repartida pels diversos barris de la ciutat.³

De bon principi la convivència entre cristians i jueus ja no va ser fàcil, com no ho va ser entre romans i cristians. Cap a les darreries de l'ocupació romana el Concili d'Elvira (300-306?) ens n'ofereix una mostra: els articles 49 i 50 prohibeixen respectivament que els jueus beneeixin els productes de la terra, dels propietaris cristians, sota pena d'exclusió de l'Església, pena que també s'ha d'aplicar als cristians que mengin amb els jueus.⁴

LA LEGISLACIÓ DE L'ESGLÉSIA VISIGÒTICA (589-711)

No pertoca a aquesta comunicació estendre's als aspectes polítics de l'ocupació visigòtica, iniciada per Euric (470/475), però sí als aspectes religiosos de relació amb els jueus a partir de la proclamació del regne catòlic visigot, enfront del corrent arià, en el Concili III de Toledo (589). És en aquest període, fins a l'ensulsiada del regne visigòtic (711), que s'anirà organitzant la repressió contra els jueus. Les mesures posteriors no neixen del no-res, sinó que en els anys anteriors s'havia anat dibuixant tot un cos jurídic que feia dels jueus ciutadans de segona categoria. Caro Baroja afirma per a aquest període que «antes del período de la Reconquista existía en la península un problema, racial, religioso y económico parecido al que nos encontramos en el siglo XV; los judíos eran incompatibles no tanto con los hispano-romanos o los descendientes de los primitivos habitantes del país, como con otro pueblo de estirpe forastera, los visigodos».⁵

En el Concili III es prohibí que els jueus poguessin tenir esposes, concubines i esclaus cristians. S'establia també que els fills de matrimonis mixtos fossin educats en la fe catòlica i els esclaus que havien estat circumcidats pels seus

3. Vegeu J. CARO BAROJA (1961), *Los judíos españoles en la edad moderna y contemporánea*, vol. I, Madrid, Arión, p. 53, 3 v.

4. Vegeu José VIVES (ed.) (amb la col·laboració de T. Marín i G. Martínez) (1963), *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona, CSIC i Instituto Enrique Flórez, p. 10. D'ara endavant citat *Concilios visigóticos e hispano-romanos*.

5. Vegeu CARO BAROJA (1961), vol. I, parts I i II, p. 152.

amos jueus podien retornar al cristianisme i ser emancipats sense haver de pagar l'impost previst per a aquests casos. Per defensar els catòlics es prohibia que els jueus poguessin ocupar càrrecs públics que comportessin el dret de dictar penes contra altres, per evitar que aquestes recaiguessin sobre els cristians.⁶

El Concili IV de Toledo (633) establí el conjunt de mesures més important. Per primera vegada s'afronta el tema de la conversió dels jueus: es recomana que es faci sense violència i amb dolçor, però que els que es van convertir en temps del rei Sisebut (612-621) siguin retinguts com a cristians tot i que va ser «forçadament i necessàriament» que van ser admesos al cristianisme (art. 57). D'aquests els que han tornat a la pràctica jueva —som davant el primer criptojudaisme— es decreta a proposta del rei Sisenand que es decreti la separació dels fills i la manumissió dels esclaus (art. 59) i que els primers siguin entregats a monestirs o a dones piadoses perquè els eduquin en el cristianisme (art. 60) i que els fills rebin els béns dels seus pares (art. 61). Per evitar aquests conflictes s'estableix que els matrimonis mixtos s'han de dissoldre o els pares convertir-se, els fills quedaran sota custòdia de la part cristiana (art. 63). En l'ordre prohibitiu tenim, en primer lloc, la prohibició de fer-los obsequis o rebre'n d'ells; la raó és escruixidora: «els jueus són el cos de l'anticrist» (art. 58); en segon lloc, els conversos que han retornat al judaisme no poden fer de testimonis judicials (no són creïbles perquè no s'han mantingut cristians) (art. 64), no poden tenir cap càrrec públic i els jutges han d'estar molt atents que ningú es camufla (art. 65), no poden tenir esclaus cristians i els que en tinguin en aquest moment han de ser manumesos pel monarca (art. 66).⁷

En el Concili VI de Toledo (638) les mesures puguen de to: el rei ha decidit expulsar els jueus del regne i, a partir d'ara, en el jurament inicial a l'assumpció del tron reial els reis hauran de jurar aquesta clàusula sota pena d'excomunió (art. 3).⁸

En el Concili VIII de Toledo (653), celebrat amb l'assistència de cinquanta-dos bisbes, es fa una solemne recopilació de totes les mesures contra els jueus perquè «lamentamos que este mismo pueblo por razón de su delito ha sido postergado por las palabras de la condenación de Dios desde la cabeza hasta la cola»; la ratificació d'aquestes mesures es fa a petició del rei Sisenand (art. 12).⁹

6. Vegeu *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, p. 129, art. 14.

7. Vegeu *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, p. 210-214.

8. Vegeu *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, p. 236-237.

9. Vegeu *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, p. 285.

Novament en el Concili XII de Toledo (681) es tornarà a ratificar aquest conjunt legislatiu (art. 9)¹⁰ i en el Concili XVI (693), per decisió del rei Ègica, es premiarà els complidors de les lleis amb l'exempció d'impostos i es punirà els no complidors amb el pagament íntegre d'aquests (art. 1).¹¹ De tot això se n'ha de garantir el compliment i per això el Concili IX (655) ja havia establert que els jueus conversos havien de celebrar les festes cristianes en presència del bisbe, perquè fos ben visible la seva religiositat; per als que no complien es decretava la pena d'assots regulats segons l'edat de l'infractor (art. 17).¹²

En els darrers moments del regne visigòtic, en el Concili XVII de Toledo (694), es decretà la confiscació de béns dels jueus, el seu confinament en determinats llocs del país, la servitud perpètua i el jurament dels amos de no permetre que celebressin el culte judaic; la raó, diu el decret, és, segons el *tomus* presentat pel rei Ègica, una conspiració dels jueus del regne col·ligats amb jueus ultramarins contra el rei (art. 8).¹³

En els territoris ocupats pels musulmans la tolerància vers la població jueva —juntament amb els cristians, un dels pobles del Llibre— comença a partir de la creació de l'emirat (756) i comença a trontollar en el regnat d'Alhakan II (961-976) per alguns conats de sublevació conjuntament amb els mossàrabs. En l'etapa dels regnes de taifes segueix la tranquil·litat i fins i tot trobem jueus en llocs importants de la cort. Així es mantingué també després de la invasió almoràvit tot i que en un principi es mostraren intransigents (1086-1143). S'endurí l'actitud vers els jueus amb la invasió almohade (1147-1212) i es produí una primera migració jueva vers el nord d'Àfrica, Orient i el regne de Castella; també es donaren conversions a l'islam.

LES PRIMERES PERSECUCIONS DESPRÉS DE LA RESTAURACIÓ

El procés de restauració s'inicia per Tots Sants de 1090, però el procés fou molt llarg, així com també els intents de restablir la seu metropolitana de Tarragona, que amb Oleguer adquirí persistència (1117) i amb l'ocupació del territori quedà totalment establerta (1131), i va ser l'arquebisbe Bernat de

10. Vegeu *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, p. 395-397.

11. Vegeu *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, p. 497-498.

12. Vegeu *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, p. 305.

13. Vegeu *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, p. 534-536. També Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (1968), *Dels visigots als catalans*, vol. 2: *La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*, Barcelona, Edicions 62, p. 87.

Tort (1146-1163) el primer arquebisbe resident que tornà a convocar els concilis provincials.

Durant tot aquest període d'ocupació islàmica, es detecta la presència de jueus a Barcelona, que destacaven en el camp de l'artesania, i dels préstec (segle IX). Creixen també a la costa tant del Principat com de València, de manera que a finals del segle XIII els jueus són aproximadament seixanta mil repartits entre vint-i-cinc mil a Catalunya, vint mil a Aragó, deu mil al País Valencià i entre quatre mil i cinc mil a les illes Balears. Els vint-i-cinc mil de Catalunya es troben repartits: cinc mil a Barcelona, cinc mil més Perpinyà i la resta a la zona de Girona-Besalú. Segons David Navarro, destaca la seva activitat com a mestres, comerciants, administradors, financers i col·laboradors de la monarquia.¹⁴

A Castella tots els reis practicaren una política favorable als jueus, de tal manera que el papa Gregori VII amonestà el rei Alfons VI (1072-1109) per aquest favoritisme. Malgrat tot, algun incident es produïa, com la mort d'Abraham ben David, autor del *Llibre de la tradició*.

En terres cristianes venim de la legislació dictada en contra d'ells en els concilis visigòtics, però de fet el seu estatus de «vassalls de la Corona» i de considerar-los com a part de les propietats reials fa que els reis els protegeixin d'una manera especial i que tinguin un bon tracte: llibertat de culte, inviolabilitat de les sinagogues, cementiris propis, dret al dissabte com a dia festiu, llibertat per convertir-se. Però al costat d'aquests avantatges es mantenien algunes prohibicions: prohibició de proselitisme amb els cristians, sota pena de mort, no poder ocupar càrrecs públics ni tenir autoritat sobre cristians, als quals no podien convidar a les seves festes, fossin o no rituals o culturals. Jaume I (1213-1276) promogué la presència jueva a la repoblació de Mallorca i València; amb l'ajut reial els jueus esdevingueren grans terratinents i grans prestamistes.

Aquest estatus patí una inflexió a partir del Concili de Lleida (1229). El Concili determinà que els jueus havien de diferenciar-se de la resta pel seu vestuari i tenien el deure de satisfer el delme per les terres adquirides als cris-

14. Vegeu A. BALCELLS (1980) (coord.), *Història dels Països Catalans*, vol I, Barcelona, EDHASA, p. 606-609, i vol. II, p. 774-796. També Ramon GONZÁLEZ (1979), «Las minorías étnico-religiosas en la edad media española», a Ricardo G. VILLOSLADA (dir.), *Historia de la Iglesia en España*, vol. 2, Madrid, La Editorial Católica, col·l. «Biblioteca de Autores Cristianos», p. 502-562.

tians, això valia també per als musulmans. La primera d'aquestes decisions fou ratificada pel Concili de Tarragona, que prohibí també la cohabitació de jueus i cristians (1242). El Concili de Tarragona (1283) prohibia a les dones cristianes fer de dides d'infants jueus. Una segona inflexió es donà a partir de 1254 amb l'arribada de jueus, expulsats de França, i de fets, més o menys llegendaris, com la mort del nen Domingo del Val. A Barcelona tingué lloc una disputa pública sense cap efecte pràctic (1263).

Però en aquells moments el tema religiós prioritari era el catarisme i la fundació de la Inquisició per jutjar-los. Els jueus disfrutaren d'una certa pau, de manera que alguns autors no dubten de qualificar el període 1148-1348 com *l'edat d'or* dels jueus, que s'expressaria anys més tard amb la inauguració de la sinagoga major de Toledo (1357).¹⁵

Ja en el segle XIV seguiren encara les restriccions contra els jueus. El Concili de Tarragona de l'any 1330 qualificà d'«abominable» el costum que els cristians acudissin a celebracions nupcials jueves, celebracions de circumcisió i d'enterraments, com també a dinars, i fins i tot el fet de ser padrins. Nou anys després un altre Concili de Tarragona (1339) prohibia als clergues vendre o empenyorar objectes de culte, sobretot a jueus.¹⁶

PRIMER PERÍODE DE DIFICULTATS (1283-1391)

La certa concòrdia existent es trenca a partir de 1283 en publicar-se una sèrie de lleis restrictives contra els jueus: allunyament de càrrecs públics, forts impostos i crítica pública en contra d'ells com a responsables de la crisi del regne.

La data clau d'aquest període i que provocà un canvi radical amb importants conseqüències es dona a partir de la Pesta Negra i del seu cicle, que a Catalunya presentarà diversos moments periòdics: 1348-1350, 1362-1363, 1371, que s'ajuntarà amb la plaga de la llagosta (Girona, 1381).

Considerats culpables de la difusió de la pesta i d'altres catàstrofes com els cinc terratrèmols en menys de setanta anys, es produeixen els primers avatots amb l'assalt i l'incendi d'algunes jueries. Pierre Vilar assenyala com a

15. Vegeu Marie-Claude GERBERT (1989), *La época de las tragedias*, a Bartolomé BENASSAR (coord.), *Història de los españoles*, Barcelona, Crítica, p. 292-294.

16. Vegeu J. RAVENTÓS I GIRALT (2000), *La sinodalitat a Catalunya: Síntesi històrica dels concilis tarraconenses*, Tarragona i Barcelona, Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

punts més castigats: Barcelona (incidents els dies 22 i 29 de maig de 1348, 20 de juny de 1351), Cervera (2 de juny de 1351), Vilafranca (29 de maig de 1348), Montblanc (4 de març de 1349), cementiri de Lleida (sense data concreta), Tàrrrega (12 de febrer de 1362).¹⁷

Fins a finals del segle XIV si bé hi ha un cert redreçament en algunes jueuries (Cervera, Tàrrrega, Manresa, Torroella de Montgrí) i coneixem l'acció de jueus notables pel seu pensament, la sensibilitat estava a flor de pell i es produïren altres incidents fins a la data tràgica de 1391. Comença a insinuar-se que l'única mesura de garantia per als jueus és la recepció del baptisme i es van fent els primers passos vers el tema central de l'exili, que serà la figura del convers. La Inquisició, present només al regne d'Aragó, fa cremar dos jueus i esquarterar un cristià (4 d'abril de 1367), presos a Montblanc, «lo dit cristià havia venut als dits jueus hosties consagrades».¹⁸ A Castella encara es dona un altre element: els jueus militaven en el bàndol de Pere I i, en resultar guanyador Enric II (1369-1379), els jueus tingueren por i se sumaren als nous batejats; el grup de conversos s'anava engruixint, tot i que les corts de Toro (1371) comencen a prendre mesures restrictives: tancament en el call a partir del toc d'oració de la tarda fins al del matí, distintiu en el vestit (algunes vegades vermell, d'altres groc), reducció de les competències dels tribunals jueus, mesures sobre els interessos dels préstecs. Fernando Martínez, de Sevilla, enardeix la població amb els seus sermons que els cristians tinguin l'ull viu per descobrir si són bons cristians o si «judaitzen».

Precisament és a Sevilla i altres ciutats d'Andalusia a on el 6 de juny de 1391 comencen les matances de jueus. D'aquí s'estenen a Toledo, València, Mallorca, Girona, Logroño, Jaca i Perpinyà.

Al regne d'Aragó hi havia mal ambient a causa del resultat de les corts de Montsó (13 de novembre de 1388 - 1 de desembre de 1389) i el conflicte jueu canalitzà el descontentament popular. L'assalt al call de València el 9 de juliol de 1391 alertà tant els jueus, protegits per la reina Violant, com les autoritats barcelonines, que formaren una milícia d'un miler d'homes. Veient que no passava res fou dissolta i pocs dies després esclatava el conflicte a Barcelona. Les *Rúbriques de Bruniquer*, l'expliquen així:

17. Vegeu Pierre VILAR (1962), *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, p. 148, nota 5.

18. Vegeu Esteban Gilberto BRUNICHER (1912-1916) (recop.), *Rúbriques de Bruniquer: Ceremonial dels Magnífichs Consellers y regiment de la ciutat de Barcelona*, vol. II (1913), Barcelona, Impremta d'Henrich y Companyia, p. 117.

[...] dissapte 5 de agost 1391, apres dinar fou destruyt lo Call del jueus y lo di-lluns lo Veguer de ordinació de Consellers ne volia penjar alguns dels qui foren a dita destrucció, y se mogué gran avalot que durà mes de quatre dies que la Cort ni official nos conexia ni venia; ans devant tothom mataven los jueus que nos volien batejar y trencaren la Cort del Castell del Veguer y tots los presos foren deslliurats y lo mateix succehi ab los jueus de València a 9 de juliol 1391 y dit die 5 d'agosts posaren foc a la Cort del batlle de Barcelona y per que lo Rey estava irat per aquest insult la Ciutat li trameté missatgers a Zaragoza per aplacar la sua ira, y suplicar-lo que no vingues, y si venia no fos amb gent d'armes.¹⁹

El resultat fou la mort del 5% del total de la població jueva; entre cent i dues-cents persones a Barcelona, un centenar a València i una quarantena a Girona.²⁰ La rèplica del monarca, Joan I, que acudí a la ciutat acompanyat del governador general de Catalunya, fou dura: segons Gerbet foren castigades cinc-cents setanta persones a Lleida i set-cents trenta a Barcelona, trenta d'elles a la pena capital.²¹

La crisi interna del judaisme peninsular, la pesta, la depressió econòmica, la guerra civil a Castella i la creixent hostilitat de l'ambient cristià en contra dels jueus havien estat les causes d'aquests fets. Per escapar de la mort l'alternativa era rebre el baptisme. A partir d'aquí està ja establert el criptojudaisme, o el problema dels conversos. La crònica d'Enric III explica així els efectes:

[...] perdiéronse por este levantamiento las aljamas de los judíos de Sevilla, Córdoba, Burgos, Toledo, Logroño y otras muchas del reino; en Aragón las de Barcelona y Valencia y otras muchas; u los que escaparon quedaron muy pobres, dando grandes dádivas a los señores por ser guardados de tan grande tribulación.²²

DE LES MATANCES A L'EXILI O EXPULSIÓ (1391-1492)

Els judaïtzants

De fet el pogrom de 1391 agafà els jueus en un moment globalment crític. Crisi en el sistema educacional amb tendència a defensar més les doctrines

19. Vegeu BRUNIQUER (1912-1916), p. 315.

20. Vegeu BALCELLS (1980), vol. II, p. 774-796.

21. Vegeu GERBERT (1989), p. 293.

22. Vegeu CARO BAROJA (1961), vol. I, parts I i II, p. 106.

d'escola que el judaisme i la revelació, continguda en la Bíblia. Tres elements, però, li donaven cohesió: un bon nivell d'instrucció religiosa, una consciència nacional de poble i la freqüentació de la pràctica religiosa. Els rabins garantien també aquesta cohesió a les aljames. No mancava un discret proselitisme, cosa que va obligar els reis a donar disposicions legals per reduir-lo; també es donava el procés invers: lliures conversions al cristianisme mal vistes pels jueus i, fins i tot, castigades físicament. El resultat va ser que, davant el dilema o mort o baptisme, la majoria accepta el segon, una minoria resisteix i mor i un altre el formen el grup dels que compren amb diners la tranquil·litat.

A partir d'aquest moment també entre els cristians es donen posicions diverses. Les classes dirigents (autoritats eclesials o de l'Estat) afavoreixen la conversió al cristianisme, però sense violència, el clergat regular porta el pes de les controvèrsies doctrinals (una de les més famoses serà la de Tortosa, 7 de febrer de 1413 - 13 de novembre de 1414), convocada pel papa Benet XIII, que amb seixanta-nou sessions amb participació de totes les aljames i vint rabins que foren obligats a ser-hi), i amb la predicació popular, en què destaca Vicenç Ferrer (1411-1412), a qui s'atribueixen quinze mil convertits. Els resultats eren minsos i els religiosos aviat reclamaren dels monarques sistemes més urgents: prèdiques obligatòries, prohibició de la lectura del Talmud, al qual retornaven fidelment els jueus que resistien a l'opressió. El poble va agafant una posició més dura i exigent enfront dels conversos i també dels jueus. Es van eixamplant les mesures de control tendents a evitar el contacte entre els dos grups: barri pròpi amb porta, prohibició de tractes comercials, de tenir servents cristians, de ser arrendadors de terres, de tenir jutges o fer de metge als cristians, de canviar de residència ni emigrar, portar un vestit singular amb rodella vermella (Caterina de Castella, 2 de gener de 1412). Aquestes normes foren ratificades pel papa Benet XIII per als estats que estaven sota la seva obediència (1415), però deixaren d'aplicar-se en el trienni 1419-1422.

La societat d'origen jueu va resultar força fragmentada i cal tenir present dos aspectes. D'una banda, no van fer cap catecumenat especial i tenien una formació cristiana superficial i, de l'altra, molts, per la via del matrimoni, van aconseguir un estatus oficial noble, d'on deriva el problema de la «limpieza de sangre». Ramon Gonzálvez ofereix la divisió següent:

- Conversos de bona fe, que arribaren a ser acceptats pels cristians vells.
- Judaïtzants que s'adherien a la pràctica religiosa cristiana, però es mantenien fidels a la fe jueva i procuraven fer-ne pràctica sense exposar-se a perills.

— Acomodats amb tendència al sincretisme i que s'adherien a les pràctiques segons l'oportunitat.

— No creients que practicaven el que convenia.

— Conversos que delataven altres conversos no practicants i que confiaven guanyar-se així la simpatia dels cristians vells; eren anomenats *malsines*.²³

*Els passos fins a l'expulsió*²⁴

Malgrat les tensions descrites de finals del segle XIV, en el segle XV s'ha anat redreçant la situació dels jueus. En la dècada dels setanta a Castella hi havia unes dues-centes setze aljames distribuïdes de forma desigual, que sumaven aproximadament unes catorze mil a quinze mil tres-centes famílies, que a raó de sis membres per família dona entre vuitanta-quatre mil i noranta-una mil persones. Per a la Corona d'Aragó les dades són encara més globals i se situa la xifra de membres de les comunitats jueves entorn de les dues-centes mil.

Els trets genèrics eren: vida religiosa en un nivell apreciable, moralitat força severa, allunyament familiar dels cristians, educació en un nivell apreciable encaixada en la formació religiosa (organització de l'any 1432), legislació pròpia en molts aspectes, que comprenia fins i tot el dret penal i criminal.

Tècnicament eren «vassalls de la Corona» amb els seus drets i obligacions. El sobirà els protegia i ells contribuïen fiscalment a la Corona. Es fixava una quantitat anual que era repartida per capitació entre els membres de les aljames. En el període 1472-1474 va quedar fixada en 450.000 maravedisos i des del 1482, iniciada ja la guerra per a l'ocupació del regne de Granada, s'anava incrementant anualment.²⁵

El segle XV és un segle en el qual s'accentua el procés d'homogeneïtzació a la majoria d'estats de l'Occident europeu. Això comportava la progressiva supressió de les diferències entre els grups socials que la formaven. Entre aquests, en el cas del regnes hispànics, destacava la comunitat jueva, perquè la seva realitat ètnica comportava una religió pròpia, la unitat de la qual era considerada un dels valors suprems dels estats absolutistes que s'anaven configurant.

23. Vegeu GONZÁLVIZ (1979), p. 502-562.

24. Vegeu Tarsicio de AZCONA (1964), *Isabel la Católica: Estudio crítico de su vida y su reinado*, Madrid, La Editorial Católica, col·l. «Biblioteca de Autores Cristianos», p. 623-653.

25. Vegeu AZCONA (1964), que avalua el total entorn de 50.000.000 maravedisos durant el decenni 1482-1492.

A la Corona d'Aragó les primeres mesures es prenen el 24 de gener de 1453 a petició del papa Nicolau V i afecten les aljames de tot Catalunya; mesures més dures es prenen a Girona, a on el batlle obliga el jueus a tancar-se en la jueria «fent-los patir de fam».²⁶ Amb motiu de la visita a Barcelona del rei Ferran II (1480), acompanyat de molts jueus i amb l'excusa que un jueu argenter havia parat botiga, els consellers de la ciutat recorden que per privilegi reial els jueus no podien tenir jueria a Barcelona, que els jueus no podien residir a la ciutat més de quinze dies, que havien de posar a l'hostal públic que la ciutat els havia assenyalat i que havien de portar «als pits lo senyal de la roda».²⁷

Fou a l'assemblea de Medina del Campo (1465), en ple clima de guerra civil a Castella, quan es decidí fer una revisió de l'estatut sociopolític dels jueus. Les mesures que s'adoptaren foren: ja que s'havia relaxat l'obligació de viure en les jueries o aljames, eren obligats a portar un distintiu de color vermell al pit, havien de respectar el calendari festiu cristià (abstenint-se de treballar), no podien tenir càrrecs públics que comportessin autoritat sobre cristians, com tampoc tenir servents cristians. S'establien limitacions en les compres de béns immobles i se'ls prohibia l'ús de teixits preciosos. Per garantir la pau, se'ls obligava durant els dies de Setmana Santa (del migdia del Dijous Sant fins al Dissabte de Glòria) a restar tancats a casa. També es prohibia restaurar les sinagogues i molt més encara construir-ne de noves. Les normes no es van aplicar, però es marca el camí de les futures mesures.

Si a l'assemblea de Medina havien pres la iniciativa els nobles, la segona la prengueren els reis (Isabel I i Ferran V) a les corts convocades a Madrigal de Altas Torres (1476). Es ratificaren les decisions de l'assemblea anterior: distintiu, no vestits preciosos, limitació de la competència dels jueus en causes criminals, i reglamentació per abaixar els interessos dels diners deixats. La guerra civil i la guerra contra Portugal feren impossible l'execució d'aquestes mesures sobretot les econòmiques i una aportació extraordinària dels jueus (1.900.000 maravedisos) féu que els reis alliberessin els jueus de l'acusació de ser usurers (15 de juny de 1585).

26. Vegeu BRUNIQUER (1912-1916), vol. IV, p. 316.

27. Vegeu BRUNIQUER (1912-1916), vol. IV, p. 316.

*L'actuació de la Inquisició medieval i moderna*²⁸

Cal tenir present que l'origen dels dos tribunals del Sant Ofici —el medieval i el modern— va tenir dues motivacions diferents: la instituïda per la butlla de Gregori IX tenia com a finalitat controlar el moviment càtar (26 de maig de 1232) i, per tant, el seu camp d'actuació es va limitar a la Corona d'Aragó, mentre que la instituïda per Sixt IV, era, en principi, per al regne de Castella, però progressivament s'anà fent present en gairebé tots els territoris de la Corona, Amèrica inclosa.

La motivació inicial d'aquesta segona va ser el criptojudaisme dels conversos del judaisme al catolicisme (1478), i eliminar així, almenys aquesta és la interpretació de Caro Baroja,²⁹ les justícies populars, que havien portat a les mances generalitzades a partir de 1391. Com acabem de veure, les iniciatives presses durant el segle xv no havien resolt el tema dels judaïtzants i els reis decidiren prendre una mesura més eficaç: crear per a Castella el Tribunal de la Inquisició, que ja tenia el regne d'Aragó. Volien també, de retruc, que no passés a Castella el que havia passat a Aragó: els bisbes, sobretot de Catalunya, havien aprofitat l'oportunitat per recuperar les causes de fe, i el llarg pontificat de Pedro de Urrea (1446-1489), que no convocà cap concili, contribuï també a una certa letargia del Tribunal Constitucional. Així mateix, també hi contribuï la decidida actuació del Consell de Cent barceloní, que demanà una vegada i l'altra que l'inquisidor fos sempre un natural de Catalunya —en aquells moments era un valencià— i dominicà. Roma acceptà la petició i fou nomenat inquisidor del Principat fra Joan Comes, del convent de Santa Caterina (1459). L'inquisidor, com esperava el Consell de Cent, pràcticament no intervingué ni en els primers temps de la Inquisició moderna o castellana. Per això Ferran II el destituïria com a pas previ per imposar la nova Inquisició; la manera «tranquil·la i quieta» d'actuar de l'inquisidor Comes, com deia Carreras Candi, s'havia acabat.

A petició dels reis Ferran II i Isabel I, després que aquesta viatgés a Sevilla, i entrés en contacte amb la magnitud del tema del judaisme, el papa Sixt IV concedia un nou Tribunal de la Inquisició a la Corona de Castella, ja que la concedida a la Corona d'Aragó encara subsistia: la butlla *Exigit sinceræ devotionis* porta data del primer de novembre de 1478 i el primer auto de fe es va celebrar a Sevilla el 6 de febrer de 1481.

28. Vegeu Joan BADA (1992), *La Inquisició a Catalunya (segles XIII-XIX)*, Barcelona, Barcanova.

29. Vegeu CARO BAROJA (1961), vol. 1, p. 108 i 137.

Malgrat que la butlla no derogava la Inquisició de la Corona d'Aragó, Ferran II volgué implantar-la perquè quedava molt més vinculada a la monarquia i, per tant, podia ser una eina per a la seva política.

El Tribunal començà a actuar a Sevilla el mes d'octubre de 1480 i el primer auto de fe, amb sis persones cremades, tingué lloc el 6 de febrer de 1481. Durant aquests anys foren prop de dues mil les persones cremades. La seva competència inicial era el criptojudaisme, al qual s'associaria a partir de l'ocupació de Granada (1492) el criptoislamisme, que s'originà per les mateixes causes que el primer. Després s'aniria ampliant el camp de les seves competències i el Tribunal no seria suprimit fins a l'any 1834.

No toca avui fer-ne la història, però sí que és exemplificant la història dels primers anys del Tribunal de Barcelona en relació amb els jueus.

Les institucions de la Corona d'Aragó, sobretot del Principat de Catalunya, conscients dels perills que comportaria per a l'economia prendre les mesures que s'estaven prenent a Castella, es disposaren a plantar-hi cara, sobretot un cop el rei havia aconseguit del papa el nomenament del dominicà Tomàs de Torquemada com a inquisidor d'Aragó quan ja ho era de Castella. Havia estat el primer pas per introduir el nou Tribunal. El Consell de Cent tenia tan clara la seva perillositat que arribaren a afirmar que, en cas de la seva instal·lació, caldria tancar la Llotja, perquè esdevindria innecessària. Per això, un cop rebut el nomenament dels dos primers inquisidors delegats —Joan Franco i Guillem Caselles—, el Consell de Cent assumí la coordinació de la campanya en contra del nou Tribunal que Ferran II, acabada la guerra dels remences (1484), estava totalment decidit a implantar al Principat. De fet, l'any 1482, una pragmàtica del 12 de maig prometia als jueus valencians «qui han errat en la fe» que si confessaven als inquisidors el seu pecat els serien condonades totes les penes que afectaven tant els béns com les persones.³⁰

La ciutat envià ambaixadors al papa (1485) i al rei —Ramon Marquet i Francesc Vallseca—, que, a partir de l'any següent, tindrien també el suport de l'ambaixador de la Generalitat, Santcliment. Les propostes presentades volien limitar la independència del Tribunal i marcar algunes pautes de la seva actuació, especialment sobre la tortura, la presó pròpia, sobre la presència de juristes a l'hora de dictar sentència i que aquesta, abans de fer-se pública, fos comunicada al canceller i a un dels diputats del general.

30. Vegeu BRUNIQUER (1912-1916), vol. IV, p. 316.

Mentrestant l'inquisidor Joan Franco volia començar la seva activitat i, d'entrada, demanava que fossin retinguts els judaïtzants, cosa que es negaven a fer perquè, com deien, no tots els conversos eren heretges i la llibertat de moviment no podia ser impedida. Una nova ambaixada fou enviada a la cort per aconseguir la ratificació de l'inquisidor Comes, però el rei manà que els inquisidors delegats entressin a la ciutat. Alfonso de Espina i Sancho Marín feren la seva entrada a la ciutat de Barcelona el 5 de juliol de 1487 i el 14 de desembre se celebrà el primer auto de fe: una processó de cinquanta penitencians —vint-i-un homes i vint-i-nou dones— que tingué crònica en el *Dietari del Antich Consell de Cent*.³¹

L'actuació del Tribunal barceloní se centrà, com era lògic, en el camp del criptojudaisme. La primera causa fou vista l'any 1487 i la darrera l'any 1505; a partir d'aquesta data són bastant escadusseres.³² Moltes de les sentències de relaxació ho foren en efigie, la qual cosa vol dir que la política de les institucions catalanes permeté la sortida del país de molts jueus, que pogueren restablir des de l'exterior les seves xarxes comercials.

L'any següent el Tribunal no es mostra tan benèvol i foren dictades les penes següents: sis a la foguera (cinc dones i un home) en l'auto del dia 12 de març, a presó perpètua nou persones (un matrimoni, sis dones i un altre home) en l'auto del dia 5 de març i un pare i tres fills, tota la família residia a Falset, en l'auto del dia 19 de maig. Per la mateixa font tenim la llista de víctimes de l'auto de fe celebrat a Barcelona el dia 24 de març de 1490: dos cremats en persona (home i dona) i cent trenta-quatre en efigie (cinquanta-sis homes i setanta-vuit dones). El global de les causes de criptojudaisme vistes pel Tribunal barceloní foren 1.319 sobre les 5.907 vistes pel Tribunal (22,32%);

31. Frederic SCHWARTZ *et al.* (ed.) (1892), *Dietari del Antich Consell Barceloní*, Barcelona, Impremta d'Henrich y Companyia. Vegeu-ne el volum III, p. 66-67. L'itinerari de la processó que sortí del convent dominicà de Santa Caterina i de la qual formaven part dos clergues de cadascuna de les parròquies ciutadanes fou: camí de la plaça de la Llana, via de la capella d'en Marcús, girant pel carrer Montcada, fins al Born, d'on anaren al carrer de Canvis i carrer Ample fins a Regomir, Sant Jaume i pel costat de la Diputació i del palau episcopal a l'entrada de la catedral, on tingué lloc la reconciliació. Els consellers no prengueren part a la processó, tot i ser presents a la catedral.

32. D'un total de 1.319, 1.280 foren tramitades fins a 1598 (data de la mort de Felip II), 6 en el període fins a la Guerra dels Segadors, 18 fins a la Guerra de Successió, i 15 fins a la supressió del Tribunal (1834). La majoria de sentències de relaxació comportaren la pena de ser cremats en efigie set-cents i setanta en persona: l'actuació. Vegeu BADA (1992), p. 134.

d'aquestes 1.319 són 1.280 les corresponents al període 1487-1598 (data de la mort de Felip II), és a dir, un 97,04%.³³

L'exili o expulsió

Un primer exili o expulsió territorial es produeix durant el mes de gener de 1483. Els reis decideixen que els jueus de l'arquebisbat de Sevilla i dels bisbats de Còrdova i Cadis surtin dels seus llocs de residència i es traslladin a Extremadura; en una carta als jueus de la Llombardia escriuen que «a causa de nuestros pecados, solo pocos quedamos de los muchos, y sufrimos muchas persecuciones y padecimientos, tanto que seremos aniquilados si Dios no nos guarda». ³⁴ Una mesura semblant pren el rei Ferran pels jueus de Saragossa i Albarrasí després de l'assassinat de l'inquisidor del regne d'Aragó Pere d'Arbués (1845).

A les *Rúbriques de Bruniquer* s'assenyala també que «se publica Crida de part de l'Infant, que nengun convers sen gosas anar, ni los Barquers embarcarlos». ³⁵ Lògicament el pla era exterminar els criptojudaitzants.

El dia 1 de març de 1492 els reis Ferran i Isabel dicten el decret d'expulsió de tots els seus regnes, no tan sols dels peninsulars, en el termini de quatre mesos (fins al 31 de juliol), al qual l'inquisidor Torquemada afegí nou dies més, cosa que afectarà tots aquells que no rebin el baptisme. La pena per a aquells que no complissin el decret era la confiscació dels béns i la pena de mort. La moratòria estava pensada com a temps per poder vendre els béns i amonedar-los, ja que en sortir no podien emportar-se ni or ni plata, ni diner, ni armes ni cavalls. L'alternativa tornava a ser rebre el baptisme i viure com a cristians; els reis insistien en aquesta alternativa, però la resposta massiva va ser escollir l'exili, encara que alguns jueus que tenien una bona posició social decidiren córrer el risc de batejar-se i mantenir la presència i els càrrecs que ja tenien.

A Barcelona, com assenyala el *Dietari*, el decret fou proclamat el dimarts dia 1 de maig de 1492 i va establir el mes de juliol com a termini i el dia 2 d'agost arribaren al port de Barcelona quatre mil jueus procedents de

33. Vegeu Pedro Miquel CARBONELL (1865), *Opúsculos inéditos*, vol. II, Barcelona, Imprenta del Archivo, p. 35-50.

34. Vegeu AZCONA (1964), p. 641.

35. Vegeu BRUNIKUER (1912-1916), vol. II, p. 120.

Tarragona, dels quals, com deia abans, el cronista ens diu que «alguns es feren cristians».³⁶

La destinació dels expulsats fou el Languedoc, Montpeller, Avinyó, sota la protecció papal s'hi establiren uns cinc-cents protegits pel papa, ciutats i estats italians, com a Venècia, a on l'arribada de nous exiliats determinà la divisió en tres guetos: vell (jueus de Llevant), nou (principalment alemanys) i novíssim (els que anaren arribant a partir d'aquest moment i duran el segle XVI).³⁷ Tarsicio de Azcona hi afegeix el Mediterrani oriental i els de Castella vers Portugal, nord d'Àfrica i els valora entre cinquanta mil i dos-cents mil.³⁸

Saber les xifres exactes dels jueus que es veieren obligats a sortir dels regnes hispànics és gairebé impossible. Caro Baroja situa la xifra de jueus que vivien als regnes entre tres-cents mil i quatre-cents mil persones, de les quals unes dues-cents quaranta mil serien conversos, i d'aquests cent seixanta mil serien els expulsats i cinquanta mil els condemnats. Marie-Claude Gerbet calcula en trenta mil les famílies expulsades; si fem servir l'anterior barem de sis membres per família serien entorn de les cent vuitanta mil les persones expulsades.³⁹

L'operació es tanca l'any 1496 amb el nomenament d'un «perquisidor» o inspector general de Castella que reclamava per compte de la Corona els comptes als perceptors de béns dels jueus; quedaven per cobrar només 2.274.122 maravedis. Per a la monarquia, segons Azcona, no va ser cap operació reeixida.⁴⁰

L'annexió de Portugal (1580) portà una nova generació de judaïtzants i a les colònies americanes se n'acolliren també un bon nombre: 626 causes de les 2.963 causes incoades pels tres tribunals de les Índies (Lima, Mèxic i Cartagena) foren de judaïtzants (21,13 %), seguides de les de bigàmia (409, 13,8 %), i de fetilleria (367, 12 %).

36. Vegeu SCHWARTZ *et al.* (ed.) (1892), vol. III, p. 94-95.

37. Vegeu Fernand BRAUDEL (1980), *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, vol. II, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, p. 209-212.

38. Vegeu AZCONA (1964), p. 650.

39. Vegeu Bartolomé BENNASSAR (1989) (coord.), *Historia de los españoles*, Barcelona, Crítica, p. 294.

40. Vegeu AZCONA (1964), p. 652.

La valoració

Segons Tarsicio de Azcona, el nus de la qüestió radica en «el problema de l'assimilació de la minoria ètnica jueva, aguditzat en els temps nous per la concepció renaixentista del poder i per raons pràctiques de coexistència», per tant l'expulsió es fa per raons d'estat: expulsió d'una minoria que no vol integrar-se en la comunitat hispana; un dels elements clau en aquesta no integració és el religiós.⁴¹

Ramon González s'inclina per una interpretació nacionalista i social, no pas per un problema purament religiós, perquè la minoria d'origen àrab o beber tindrà més tard la mateixa sort.⁴²

Per Fernand Braudel, que defensa una civilització jueva, però en canvi no una raça jueva, els jueus estaven en contra de tothom, i de totes les civilitzacions, i en l'Europa moderna «frente a tanto poderío y tan ingente número de hombres los judíos no son sino unos minúsculos adversarios».⁴³ Braudel posa de relleu també el transvasament d'artesans que comporta l'expulsió dels jueus dels diversos estats europeus, en alguns dels quals, com Sicília, hi portaven més de mil cinc-cents anys; també fa notar els sistemes econòmics i les diverses llengües que els converteixen en hàbils per a les relacions internacionals. Acaba dient que «en el siglo XVI, España va de camino hacia una unidad política, que dada la época, sólo puede concebir como una unidad religiosa. Israel, por su parte, se movía hacia el destino de la diáspora, destino unitario también, pero que, en su caso, tiene el mundo entero como escenario: se extenderá allende océanos y mares y se introducirá tanto en las naciones nacientes, como en las civilizaciones antiguas, burlándose y desafiando estas últimas».

Per tal de determinar aquesta relació entre la minoria jueva i la majoria cristiana, Caro Baroja assenyalava la mala fama que tenien els jueus quan diu que «era opinión común en la España de los siglos XV y XVI la de que los judíos y conversos eran hombres que sembraban con frecuencia discordias en los organismos que los admitían en su seno»,⁴⁴ i entre els aspectes que enfrontaven ambdues comunitats assenyalava: de caràcter religiós, l'acusació de *deicides*; en l'aspecte econòmic, el préstec a usura; en l'aspecte psicològic, una intel·ligència particular i superba; i quant a l'aspecte físic, «diferencia física y aspecto ingrato».

41. Vegeu AZCONA (1964), p. 623.

42. Vegeu GONZÁLEZ (1979), p. 544.

43. Vegeu BRAUDEL (1980), p. 201, 205 i 231-232.

44. Vegeu CARO BAROJA (1961), vol. I, parts I i II, p. 94 i 96.